

Sociální koheze. Teorie, koncepty a analytická východiska*

JIŘÍ ŠAFR, IVO BAYER, MARKÉTA SEDLÁČKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

Social Cohesion: Theories, Concepts, and Analytical Framework

Abstract: The article focuses on the academic discourse of social cohesion, from general theories of social integration through to the definitions, measurement methods, and basic analytical concepts. The authors identify two degrees of universality with respect to the use of the concept of social cohesion: 1) the creation and preservation of social order in general, and 2) the study of particular mechanisms of social cohesion (civic participation, the effectiveness of cooperation, etc.). The first part differentiates between different general social theories according to how they approach the question of integration (norms/procedures and structures/relations), and the second part reviews the most important empirical approaches to the study of cohesion at the micro- and society-wide levels and the indicators used in these approaches. The authors distinguish between approaches 'integration from the bottom up' (e.g. factors of in-group cohesion) and the enlarged multidimensional, normative/relational 'good society approach' to macro-social cohesion. In conclusion, the authors propose a conceptual framework for studying the social cohesion of Czech society broadly based on the 'good society' approach, which they further elaborate in terms of reciprocity and universally applicable rules. This multidimensional conceptual framework encompasses the vertical dimension of social inequalities and civic rights and the horizontal dimension of collective social capital, especially its bridging form.

Keywords: social cohesion, collective social capital, inclusion/exclusion, social inequalities, civic integration, good society.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2008, Vol. 44, No. 2: 247–269

* Tato stať vznikla v rámci projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ (reg. č. 1J028/04–DP2) podpořeného Národním programem výzkumu Ministerstva práce a sociálních věcí ČR. Některé části textu byly dříve publikovány v [Šafr, Sedláčková 2006b] a v publikacích M. Sedláčková, J. Šafr. 2008. „Koncept sociální koheze, důvěry a sociálního kapitálu v sociologii.“ Pp. 309–353 in J. Šubrt et al. *Soudobá sociologie II. Teorie sociálního jednání a sociální struktury*. Praha: Karolinum; a J. Šafr, M. Sedláčková. 2005. „Koncepty a indikátory sociální koheze – východiska empirických výzkumů.“ Pp. 16–34 in J. Musil et al. *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Studie CESES / CESES Papers – Teoretik 9/2004. Praha: CESES.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jiří Šafr, Ph.D., Ivo Bayer, M.A., Mgr. Markéta Sedláčková, oddělení Studia sociální struktury, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: Jiri.Safr@soc.cas.cz, Ivo.Bayer@soc.cas.cz, Marketa.Sedlackova@soc.cas.cz.

Úvod

Téma sociální soudržnosti¹ je aktuální na obou stranách Atlantiku. V Evropě nastal v 90. letech v sociálních vědách velký rozmach studia koheze na mezo- a makrosociální úrovni zejména v souvislosti s praktickou politikou Evropské unie. Ve Spojených státech podnítila zájem o problematiku občanské angažovanosti, sociální důvěry, norem kooperace a efektů sociálních vazeb především práce Roberta Putnama [Putnam 2000, 2007]. Otázka makrosociální soudržnosti, chápáná také jako koncept sociálního kapitálu, se stala jak objektem extenzivního sociologického výzkumu a příbuzných vědních oborů, tak předmětem zájmu v prakticko-politickém diskurzu.

Většina vyspělých zemí v posledních desetiletích prodělává zrychlující se sociální fragmentaci vyvolanou postupující individualizací rizik [Beck 2004]. Její projevy lze pozorovat v každodenním životě, ať už jde o pokles volební účasti, občanské angažovanosti, členství v dobrovolných sdruženích, vzrůstající cynismus ve věcech veřejných nebo úbytek mezilidské důvěry. Nedostatek sociální soudržnosti, indikovaný také jako slabé sociální vazby, nízká solidarita a slabá zakořeněnost v místních komunitách pak vede k zvýšenému tlaku na výdaje z veřejných rozpočtů [Berger-Schmitt 2002a]. Idea sociální koheze se rovněž dostala do popředí diskuse v souvislosti s destruktivním působením globálních trhů, které ji podle některých autorů systematicky rozkládají [Alaluf 1999]. Diskutuje se vznikající krize organizované sociální solidarity, způsobená neudržitelností financování systému sociálního zabezpečení a vedoucí k erozi sociálních práv zejména slabších sociálních skupin. K této krizi přispívá rovněž konec expanze střední třídy a s ní spjatých občanských ctností, rostoucí nerovnosti, z ní plynoucí sociální roztržičnost a v neposlední řadě úpadek morálních hodnot [Forrest, Kearns 2001]. Úbytek společenské soudržnosti je na lokální úrovni často spojován se sociálně problémovými městskými oblastmi, v nichž dochází ke koncentraci patologických jevů (kriminálnost apod.). K oslabování sociální soudržnosti, poklesu občanské angažovanosti a nárůstu atomizace rovněž přispívá suburbanizace. Obyvatelé satelitních městeček se ve svém každodenním životě setkávají pouze s lidmi z omezené části celospolečenského sociálně-kulturního spektra [Sýkora 2003]. Tento proces zvyšuje sociální homogenitu některých komunit a v důsledku toho snižuje kohezi vyšších celků.

Uvedené negativní projevy oslabování společenské soudržnosti v soudobých vyspělých multikulturních společnostech vedly v posledních patnácti letech k rostoucímu zájmu o tuto problematiku nejen v oblasti sociálních věd, ale i mezi analytiky a tvůrci veřejné politiky. Koheze představuje podmínku stability politického systému a bezpečnosti; ovlivňuje kvalitu politických institucí, a tím přispívá k ekonomickému růstu a usnadňuje realizaci reforem [Easterly et al. 2006].

¹ Pojmy *soudržnost* a *koheze* jsou běžně používány jako synonyma (viz u nás např. [Machonin et al. 2004; Musil 2005]). Podobně synonymicky budeme tyto pojmy používat i v této stati.

Úsilí o podněcování mechanismů zvyšujících sociální soudržnost se tak od 90. let dvacátého století stává jedním z klíčových cílů politik zejména evropských zemí jak na lokální, tak národní, dokonce i na nadnárodní úrovni EU. Diskuse o faktorech podporujících soudržnost i otázky spojené s jejich definováním probíhají vedle mezinárodních institucí (OECD a Světová banka) zejména v Evropě především poté, co v roce 1996 vydala Evropská komise první zprávu o stavu sociální soudržnosti [European Commission 1996] a v Kanadě [Bernard 1999; Jenson 1998; 2002; Beauvais, Jenson 2002].²

Naším úmyslem je zakotvit problematiku sociální soudržnosti v českém odborném diskurzu. Hlavním cílem statě je přehled problematiky studia sociální koheze od nejobecnějších teorií až po způsoby jejího měření, definice a diskuse základních analytických konceptů.³ V první části statí nejprve rozlišujeme teorie sociálního řádu (integrace) a teorie sociální koheze v užším smyslu (konkrétní mechanismy). Poté klasifikujeme obecné sociologické teorie podle toho, jak k problému integrace přistupují (dimenze norem/procedur a struktury/relace). V druhé části uvádíme různá konceptuální východiska empirického výzkumu koheze, jež zasazujeme do navržené klasifikace dimenzí integrace společnosti. Soustředíme se zejména na významné konceptualizace na celospolečenské úrovni. Na základě tohoto rozboru nabízíme v závěru vlastní analytický koncept studia koheze pro českou společnost, vycházející z Lockwoodových, Parsonsových a Habermasových koncepcí a rozlišující dimenzi sociálního kapitálu a nerovnosti – občanských práv. Za významné indikátory míry soudržnosti považujeme občanskou integraci a přemosťující sociální kapitál.

Dvě úrovně teoretické perspektivy koheze

Rozlišovat je třeba dva stupně obecnosti, v nichž se pojem sociální koheze používá. Toto rozlišení nemá nic společného s běžně používanou logikou mikro-makroúrovně ani není poplatné jednotlivým přístupům k problému koheze. Nejpríbuznější je klasickému rozlišení mezi obecnou teorií a teorií středního dosahu, jak je vymezil Robert Merton. Odráží fakt, že problematika soudržnosti tvoří jednak klíčovou kategorii teoretické sociologie, jednak se stala legitimním předmětem empirického zkoumání libovolného konkrétního sociálního systému a srovnávacích studií jednotlivých společností.

Na úrovni sociologických teorií se problematika integrace společnosti, chápáná jako vznik a udržování řádu, tradičně zkoumá ve dvou – Lockwoodem již v šedesátých letech navržených a široce akceptovaných – módech: jako systémová a jako sociální integrace [Lockwood 2000: 399n]. Systémová integrace se vztahuje ke vztahu mezi subsystémy společnosti, k institucionálnímu řádu, sociální inte-

² O prakticko-politickém diskurzu, zejména o evropské konvergenci a institucionální integraci, pojednáváme podrobněji v [Šafr, Sedláčková 2006b].

³ Vycházíme přitom převážně z literatury z anglosaského a německého prostředí.

grace ke vztahům mezi aktéry. Na jeho rozlišení navazují v různých podobách a modifikacích mimo jiné J. Habermas a A. Giddens. Jak později ukážeme, toto členění odpovídá v podstatě i dvěma základním konceptualizacím koheze jako strukturálního fenoménu v makroperspektivě a solidarity v mikroperspektivě.

Aby nedošlo ke směřování obecné roviny integrace se specifickým problémem mechanismů soudržnosti, je podle našeho názoru nutno rozlišit používání pojmu koheze ve dvou rovinách. V prvním případě se jeho používání váže k problematice vytváření a udržování sociálního řádu. Soudržnost je zde vlastně synonymum pro existenci řádu na obecné úrovni, ať už ve společnosti jako celku a nebo jejích částech. Tato úroveň se tak zjednodušeně řečeno vztahuje k otázce, jak a zda je vůbec možná společnost. V druhém případě lze problematiku soudržnosti chápat jako určitou speciální součást sociologie či sociální psychologie, zabývající se pouze jejími konkrétními mechanismy. Tato rovina hledá odpověď kupříkladu na otázku, jakým způsobem se vytváří „stabilní“ společnost či efektivní pracovní skupina. Jde jak o charakteristiky společností na makrosociální úrovni (např. komparace souhrnných indikátorů kvality života mezi zeměmi), tak i o fungování malých skupin nejen uvnitř nich samých, ale i vůči jejich okolí. Koheze je v empirických studiích konceptualizována mnoha způsoby, jako např. solidarita, efektivita, kooperace, četnost vzájemných vazeb, důvěra, identita či přináležitost. V konkrétních případech jednotlivých teorií a přístupů je pochopitelně diferenciací obtížnější než takto na obecné úrovni. Jejich podrobný výčet a kontext uvádíme dále v textu. V následující části se budeme nejprve stručně věnovat obecným teoriím vytváření a udržování sociálního řádu a jejich klasifikaci, tedy první rovině sociální koheze.

Teorie vzniku sociálního řádu

Pojem integrace patří k základním pojmům sociologické teorie, a jako takový se vyskytuje v různých souvislostech nebo navzájem nekompatibilně v rámci snad každé jednotlivé teorie. Právě všudypřítomnost konceptu koheze v mnoha odlišných oblastech sociologie vytváří všeobecnou konfuzi a celkovou vágnost jejích konceptů [Moody, White 2003]. Kombinací různých teorií a odlišných úrovní obecnosti lze dosáhnout nezměrného množství často protichůdných teorií, vztahujících se k soudržnosti. V této části se pokusíme uspořádat jednotlivé teorie integrace na základě jejich vlastních východisek.

Podle sociologické tradice jsou vznik a udržování sociálního řádu nejčastěji vysvětlovány ve třech základních liniích: utilitaristickou, konsenzuální nebo konfliktualistickou teorií.⁴ Toto klasické rozlišení není podle našeho názoru jako základ pro systematizaci teoretických koncepcí integrace v souvislosti s kohezí

⁴ Neměli bychom zapomenout ani na postmoderní teorii, podle níž je představa velkých sociálních procesů a celků pouhou iluzí, kterou vytvořili sociální vědci [Payne 2000: kap. 1].

příliš produktivní. Namísto toho používáme kritéria, která jsou v principu odvozená z různých přístupů, uplatněných v empirickém studiu mechanismů sociální koheze.⁵

Vycházíme přitom z rozlišení dvou dimenzí sociálního řádu [Elster 1995]. První představuje stabilní, pravidelné a předvídatelné vzorce chování, druhý pak kooperativní jednání. Předvídatelnost jednání druhých i vzájemnou součinnost zajišťují sociální normy. Ty spolu s altruismem, ale i závistí a sebezájmem, přispívají složitým vzájemně propojeným způsobem ke společenskému řádu. Některé z těchto složek působí obapolně, podporují stabilitu, ale zároveň podkopávají spolupráci, jiné přispívají k násilí, přitom ale napomáhají kooperaci. „Každá společnost nebo komunita bude slepena v dobrém i zlém konkrétní, originální směsí těchto motivací, ... ale základní složky v tomto cementu se zdají být ve všech společnostech více méně stejné“ [tamtéž: 287].

Druhou inspirací pro klasifikaci teoretických přístupů sociální integrace spatřujeme v rozlišení dvou teoretických perspektiv koheze na subjektivní a objektivní [Mizruchi 1990].⁶ Subjektivní přístupy chápou soudržnost jako funkci pocitů identity členů se skupinou, přesněji, že jejich individuální zájmy jsou v souladu se zájmy celé skupiny. Za touto definicí koheze stojí idea vzniku sociálního řádu jako minimalizace nesouladu mezi jedincem a skupinou. Ústřední myšlenka tohoto modelu koheze pocházející od Parsonse poukazuje na to, že sociální systémy jsou udržovány sdíleným internalizovaným normativním systémem, který omezuje smýšlení a chování individuí. Druhou perspektivu koheze představuje *objektivní relační* koncept, který ji chápe jako hustotu vazeb vztahů uvnitř skupiny. Přednost tohoto přístupu spočívá v tom, že připouští variantu, že soudržnost může být též vynucena v těch společnostech či skupinách, kde členové skupiny nesdílejí ani stejné názory a postoje, ani společné cíle. Veškerá sociální soudržnost nemusí být totiž založena na konsenzu nebo dobrovolné participaci, koordinované aktivity lze dosahovat i vynucením, např. účinným nátlakem jedinců majících vliv a moc.

Oba tyto jednodimenzionální koncepty, které teorie integrace dělí do dvou kategorií, jsou sice užitečné, ale analyticky nedostatečné. První odkazuje přímo k jednání, druhý k podmínkám jednání. Jejich nevýhodou je, že jsou pouze „pseudojednodimenzionální“, protože proti sobě staví vzájemně nevylučující se kritéria: normy a společenské vazby. Proto navrhuje klasifikovat teorie podle

⁵ Nepochybujeme, že jsou možná i jiná kritéria koheze, ale jsme přesvědčeni, že právě tato nám poskytují adekvátní analytický nástroj.

⁶ Toto označení je z teoretického hlediska problematické, protože zpochybňuje objektivnost norem. Mizruchiho členění je blízké Friedkinovu [Friedkin 2004] rozlišení přístupů sledujících sociální síť a sebekategorizace. Friedkin rozděluje teoretická východiska zkoumání koheze na dva tábory. První představuje analýza sociálních sítí, která zkoumá postoje členů skupiny a jejich chování (hustota a vzorce pozitivních meziosobních vazeb ve skupině). Druhý tzv. sebekategorizační přístup sleduje kohezi z perspektivy sociální kognitivity, v němž sociální síť nehraje roli. Sociální síť se utvářejí mj. na základě „záměrného úsilí o vytvoření a udržení různých forem sociální koheze skupin“ [tamtéž: 421].

dvou, na sobě nezávislých dimenzí. Vícdimenzionalita umožní lépe porozumět pozadí teoretických přístupů k soudržnosti na nižší úrovni včetně jejich empirických konceptualizací a indikátorů.

Dimenze norem/procedur: podle toho, jak teorie odpovídá na otázku, zda a do jaké míry je pro soudržnost důležité sdílení norem, je lze dělit na normativní a nenormativní. Souvisí s otázkou, jak jsou společnosti nebo skupiny schopné docílit konsenzu i o normách (Durkheim, Parsons) nebo pouze o pravidlech (Habermas, Dahrendorf, Luhmann). Proti přesvědčení, že pro integraci společnosti nebo skupiny je nutný hodnotový konsenzus, stojí názor, že moderní společnost nemůže aspirovat na normativní jednotu a může fungovat bez ní, pokud existuje sada procedur, které konfliktní zájmy a ideologie regulují. Peter Berger nazývá metaforicky toto pojetí jako kohezi prostřednictvím pouhých pravidel silničního provozu („traffic-system“) [Berger 1998: 354].

Dimenze struktury/relace: relacionistická pojetí vycházejí jednak ze sociální psychologie, jednak se opírají o teorii racionální volby (Blau, Axelrod, Elster) a teorii sítí (Moody a White). Integrace je budována zespoda. Ústřední otázky těchto přístupů se táží, za jakých podmínek se individuum identifikuje s určitou skupinou, jak vzniká identita kolektivu atd. Všímají si vnitřního stavu zkoumaného útvaru prostřednictvím spolupráce jedince s jinými jedinci nebo identifikace s – jakkoliv definovaným – kolektivem. V jiném paradigmatu pak zkoumají sociální sítě, jejich charakter a jednotlivé vazby [např. Moody, White 2003]. Toto pojetí nemusí zkoumat podmínky, za nichž se sociální systémy udržují, jsou stabilní nebo alespoň fungují.

Naproti tomu teorie, které budují teorii integrace s nárokem, že nelze pouhým „součtem“ jednotlivých relačních vztahů dojít k výrokům o integraci společnosti, mají tak či onak nějaký vztah ke strukturálním teoriím společnosti (Luhmann, Habermas). Integrace je podle nich budována seshora. Tyto přístupy hledají podmínky existence řádu, které nejsou pouze kvantitativními proměnnými.

Všechny teorie sociálního řádu vytvářejí jak určující kontext, tak i pojmovou výbavu jednotlivých teorií středního dosahu a empiricky orientovaných studií. Dle daného přístupu nebo diskurzu se volí jak výchozí konceptualizace koheze, tak i předmět jejího výzkumu. Bez nadsázky lze uvést, že neexistuje ani žádná teorie soudržnosti, ani kategorizace jejích indikátorů, která by se neopírala o některé obecné paradigma sociální integrace. Jak dále ukážeme, buď se vymezování znaků opírá o normativní strukturální pojetí, nebo o nenormativní relační perspektivu.

Pojmy obecné sociální integrace a koheze konkrétních sociálních systémů a skupin se pochopitelně prolínají. Situaci komplikuje, že mnoho autorů, kteří vytvářejí obecné koncepty (např. Parsons, Lockwood), se zároveň vyjadřuje i ke konkrétním problémům sociální koheze. V následující části přejdeme od obecných teorií integrace ke konceptualizacím používaných empirickým výzkumem ať už malých skupin, nebo celých společností, v nichž jsou zkoumány konkrétní mechanismy koheze. V návaznosti na to se věnujeme často diskutovanému vztahu koheze a sociálního kapitálu.

Empirické přístupy – mechanismy koheze

Od třicátých let minulého století je empirický výzkum koheze spojen se studiem chování lidí v malých skupinách v sociometrii a sociální psychologii. Praktickým aplikacím se věnuje sociologie organizace, která kohezi zkoumá za účelem zvyšování efektivity práce a kooperace v pracovních skupinách. Teprve od začátku devadesátých let minulého století se výzkum sociální koheze dynamicky rozvíjí v souvislosti s jeho akcentací v prakticko-politickém diskurzu také na úrovni větších sociálních celků. Do popředí se dostává ve dvou rovinách. Na jedné straně se objevuje v oborech tzv. human ecology a urban studies v souvislosti s kvalitou života v městských lokalitách, které představují mezoúroveň zkoumání společnosti [např. Hirschfield, Bowers 1997; Forrest, Kearns 2001]. Na straně druhé se výzkum pohybuje v makrosociální úrovni mezinárodních komparací kvality života (*social indicators, quality of life* [např. Beck et al. 2001; Berger-Schmitt 2002b]).

Pojem koheze se v důsledku mnoha rozličných přístupů stal typickým příkladem velmi širokého a mlhavého termínu. Teoretické zázemí sociální koheze se tak pohybuje „mezi různými vzájemně propojenými konstrukty, což v důsledku vytváří velké nejasnosti celého konceptu“ [Friedkin 2004: 413]. Noah Friedkin proto navrhuje, aby výzkumníci lehkovážně nenazývali své různé dílčí koncepce měření „mírou koheze“, neboť sociální soudržnost představuje multidimenzionální jev, který zahrnuje komplexní systém kauzálních efektů a nelze ho redukovat do jednoduchého konstruktů.

Jedna všeobecně sdílená definice koheze neexistuje, proto dále uvádíme přehled nejvýznamnějších konceptuálních vymezení uplatňovaných při empirickém studiu, nejprve obecně v rovině skupin, pak celých společností.

Obecné definice sociální koheze

Jádro významu pojmu koheze je na první pohled, nikterak překvapivě, intuitivní. Kohezivní společnost jednoduše řečeno „drží pohromadě“. Všechny její části zapadají do společenského celku, přispívají k němu a participují na společenském blahobytu. Tato intuitivnost je pouze zdánlivá, protože odpověď na otázku, „jak společnost drží pohromadě“, je velmi neintuitivní a v zásadě vždy určena paradigmatem v pozadí. Jak jsme již uvedli v souvislosti s obecnými teoriemi integrace, v zásadě existují dva přístupy. V prvním, normativním pojetí „(s)polečné zájmy individuí vytvářejí sociální pouta a vzájemné vazby členů společenské skupiny nebo organizace. Konflikty mezi společenskými cíli a cíli jednotlivých skupin jsou minimální, protispoločenské chování není závažné“ [Kearns, Forrest 2000: 996]. V druhé, relační perspektivě lze odvodit intuitivní definici, kdy „kolektivita je strukturálně soudržná do té míry, do jaké sociální vztahy mezi jejími členy drží pohromadě“ [Moody, White 2003: 106].

S konceptualizacemi sociální koheze se lze dnes v zásadě setkat ve dvou navzájem se nevylučujících podobách, lišících se v tom, zda se integrace vytváří v interakcích „zdola“, nebo zda má strukturální makrosociální charakter. První, původní pojetí vychází spíše z mikroroviny a chápe soudržnost jako faktory působící na lidi, aby zůstali členy kolektivity, anebo jako kapacitu sociálního systému, resp. ostatních členů vyvíjet účinnou sociální kontrolu a kolektivně jednat. Jedná se o perspektivu kladoucí důraz na vnitroskupinové vztahy, která se uplatňuje při studiu menších skupin, jako pracovních kolektivů či sousedských komunit. Tato konceptualizace odpovídá výše uvedené relační teorii integrace, základ koheze spatřuje v kvalitě sítí interpersonálních vazeb [např. Moody, White 2003] a nebo v míře pocitu přináležitosti ke skupině (emocionální zkušenost) [např. Bollen, Hoyle 2001]. Přínos tohoto přístupu spatřujeme v osvědčených analytických nástrojích, uplatnitelných v empirických výzkumech. Nicméně je obtížné použitelný jako výhradní metoda pro zkoumání míry koheze celých společností (národního státu), protože implicitně vychází z přesvědčení, že se na makroúrovni uplatňují stejné mechanismy jako v malých sociálních skupinách.

Zejména v poslední době se při studiu makrosociální úrovně koheze, kdy se stále aktuálnější stává otázka soužití v multikulturní společnosti, uplatňuje poněkud odlišný, svou povahou více normativní a v zásadě multidimenzionální přístup. Do něj lze zahrnout celou řadu různých konceptů, které chápou soudržnost ve smyslu „dobré společnosti“. Výraz „dobrá společnost“⁷ je pochopitelně nutno považovat za pouhou metaforu, která však podle našeho názoru dobře vyjadřuje podstatu soudobých přístupů ke konceptualizaci koheze ať už národních společností, nebo i lokálních komunit, např. městských čtvrtí. Je blízko jak normativnímu, tak i relačnímu přístupu k teorii integrace. Jeho představitelům jde o to, jak podnitit a udržet dobré vztahy mezi lidmi i předcházet projevům sociální dezintegrace. Vedle indikátorů kvality života je kladen důraz jednak na otázky míry sociálních nerovností a sociálního začleňování [např. Lockwood 1999], jednak i na participaci ve veřejném životě a normy podporující kooperaci, sociální důvěru a toleranci, tedy na to, co se v sociologii obvykle zkoumá jako koncept kolektivního sociálního kapitálu [např. Putnam 2000]. Multidimenzionální přístup může v sobě jako jeden z indikátorů zahrnovat některý z výše uvedených konceptů uplatňovaných při studiu malých skupin (např. pocit přináležitosti).

Uvedené rozdělení není v žádném případě striktní, obě se navzájem často prolínají, taktéž rovinu mikro–makro úrovně sociálních systémů kopíruje jen částečně. Podstatným rozdílem je, že první perspektiva vychází z mikroroviny a snaží se dojít k závěrům i na makroúrovni, druhá vychází z makroúrovně a ukazuje vliv celospolečenských ukazatelů na mikroúroveň. Poté co jsme pou-

⁷ Kolektiv autorů vedený J. Chanem [Chan 2005] upozorňuje na to, že definice soudržnosti jako synonymum „dobré společnosti“ ztrácí analytickou hodnotu a navíc je normativně zatížena. Podle autorů pak lze zahrnovat pod tento pojem neomezený počet jevů, aniž bychom znali jejich efekty na „držení společnosti pohromadě“ jako takové. Jejich definici koheze na celospolečenské úrovni představujeme dále.

kázali na členění obecných definic koheze, dále uvedeme přehled různorodých empirických přístupů ke konceptualizaci a operacionalizaci sociální koheze z posledních dvou dekád nejprve na mikroúrovni malých skupin, poté v rovině celospolečenské. Vedení snahou v různých nesourodých kontextech vytvořené a často izolované koncepty utřídit, pokusili jsme se je vedle logiky mikro–makro systematizovat rovněž na základě výše pojednaných dvou dimenzí: míry normativity a struktury/relace.

Mikroúroveň – skupinová koheze

Existují v zásadě dvě perspektivy uplatňované v teoretickém i empirickém studiu koheze [Bollen, Hoyle 1990]. První se soustředí na faktory, které ke skupinové kohezi přispívají, druhá pak nahlíží na kohezi jako na konstrukt, který lze měřit a konceptualizovat nezávisle na faktorech, které ho produkují. V rámci druhé perspektivy se při operacionalizaci uplatňují dva rozdílné přístupy. První „objektivní“, ve své podstatě relační, přístup chápe sociální soudržnost jako soubor vztahů utvářející vlastnosti skupiny jako celku. Opírá se zejména o kompozitní způsoby jejího měření vzájemných vztahů mezi jednotlivými členy skupiny (např. blízkost k ostatním členům, síly působící proti opuštění skupiny nebo různé sociometrické výběry). Druhý „subjektivní“ přístup považuje soudržnost za funkci percepce vztahu každého člena ke skupině jako celku. Nesleduje emoční vztahy mezi členy navzájem, ale jejich vazbu ke skupině (např. vnímaná důležitost skupiny v různých dimenzích jako spokojenost, spolupráce, skupinová integrace, instrumentální hodnota skupiny).

Pro měření soudržnosti jako emočních vazeb ke skupině či komunitě navrhli Bollen a Hoyle [1990] škálu *vnímané koheze* (*perceived cohesion scale*) odrážející dvě dimenze: individuální pocit přináležitosti ke konkrétní skupině a individuální morální závazek vyplývající ze členství. Tato škála je univerzálně použitelná k měření koheze malých skupin [např. Paxton, Moody 2003; Moody, White 2003], ale i velkých společenských celků.⁸

Výzkumy sociální soudržnosti v 50. letech minulého století sledovaly především vliv jednotlivých „sil“, které působí na jedince, aby zůstal členem sociální skupiny [např. Moreno 1950]. V této tradici je koheze nejčastěji chápána jako skupinová identifikace, tedy funkce pocitu příslušnosti ke skupině, setrvání v ní a její celková všeobecná přitažlivost. Pozornost se tak soustředila na sílu atraktivity skupiny operacionalizované nejčastěji jako počet a síla vzájemných pozitivních

⁸ Podobně měří psychologický rozměr přináležitosti k lokální komunitě *neighborhood cohesion index* (NCI). Konceptualizuje kohezi jako pocit přináležitosti, míru interakce se sousedy a kolektivní jednání v dané obci. K měření lokální koheze se používá 19položková baterie otázek, kdy úroveň analýzy může být jak v individuální psychologické rovině, tak v agregované pro prostorově vymezené lokality, tzv. ekologický přístup [Buckner 1988; Robinson, Wilkinson 1995; podobný přístup používá také Sampson 1991].

postojů mezi členy. Vzhledem k tomu, že se ukázalo dost nejasné, které z těchto procesů lze považovat za nejdůležitější, navrhl Leon Festinger [1950] obecnou konceptualizaci soudržnosti jako výsledek průsečíku „všech sil“, které působí na člověka, aby zůstal ve skupině. Přínos této perspektivy je zásadní, neboť individuální vlivy se mohou mezi různými skupinami značně lišit, a proto je v podstatě nemožné navrhnout univerzální měřítko sociální soudržnosti platné pro jakoukoliv skupinu [Bollen, Hoyle 1990]. Také samotný předpoklad, že přitažlivost skupiny představuje automaticky to samé, co její soudržnost, je problematický. Výzkum koheze malých skupin se proto v posledních desetiletích věnuje spíše studiu sociálních distancí mezi členy, interpersonální rovnováhy, analýze dosahování nenásilné sociální kontroly, zdrojů nerovností a mechanismů utváření a změny sociálních sítí.

V relačním přístupu vycházejícího z analýzy sociálních sítí definujeme *strukturální kohezi* [Moody, White 2003] jako minimální počet aktérů, kteří pokud by byli vyjmuti ze skupiny, by tuto skupinu rozdělili. Skupina je soudržná do té míry, do jaké je odolná vůči svému rozložení. Kohezi v tomto pojetí měříme pomocí struktury sociálních vazeb mezi aktéry.⁹ Zajišťuje ji konektivita uzlů, proto schopnost skupiny „držet pohromadě“ vzrůstá s počtem navzájem nezávislých vztahů, kterými jsou propojeni její členové. Soudržná skupina se vyznačuje nejen lepším tokem informací, ale také tím, že vytváří normativní symbolické a kulturní struktury, které ovlivňují jednání jejích členů [Granovetter 1992]. Uvedený relační koncept má výhodu v tom, že je použitelný pro jakoukoliv velikost sociální skupiny od malých seskupení po národní úroveň.

Makroúroveň – soudržnost soudobých společností

Téměř každá definice vymezující sociální kohezi na makrospolečenské úrovni ji dekomponuje na dílčí dimenze, které představují jednotlivá pole výzkumu. V normativně strukturalistické perspektivě lze rozeznat dvě konceptualizace. První, tradiční, zdůrazňuje sociální konsenzus a sdílené hodnoty, druhá, novější, je založená na zmíněném pojetí „dobré“ společnosti, které vychází z principu mediace společenských konfliktů.

Typickým příkladem prvního přístupu je jedna z prvních empirických analýz sociální koheze demokratických režimů v USA a Velké Británii, která využila data z výzkumů hodnot a postojů spojených se stratifikací a sociální spravedlností [Mann 1970]. Michael Mann sledoval konsenzus a konflikt v třídním vědomí spolu s mírou multikulturalismu, přičemž sociální kohezi definoval jako hodnotový konsenzus u dvou typů protikladných hodnot. Ty operacionalizoval v sou-

⁹ Podle teorie sociálních sítí existují čtyři obecné vlastnosti, které musí mít soudržná (pod)skupina: vzájemnost vazeb, blízkost nebo dosažitelnost členů, frekvenci vazeb mezi členy a relativní frekvenci vazeb mezi členy v porovnání s nečleny skupiny [Wasserman, Faust 1999].

ladu s teorií politické deviance Franka Parkina, jako *dominantní konsenzus* (hodnoty podporující řád) a *deviantní konsenzus* (hodnoty vůči řádu destruktivní).¹⁰

Podobné pojetí kladoucí důraz na konsenzus v kontextu sociální diferenciacce zdůrazňující navíc souvislost s procesy modernizace navrhl pro české prostředí Pavel Machonin. Konsenzus chápe jako sociální a politickou shodu „ve vztahu k relevantním celospolečenským cílům (strategiím)... Jeho dosažení je předpokladem již relativně pokojného fungování společnosti, natožpak uskutečnění významných změn na cestě k prohloubení komplexní modernizace“ [Machonin et al. 2004: 16]. Vlivy modernizačních procesů na sociální kohezi je však podle našeho názoru třeba považovat za kontradiktorní. Některé mohou soudržnost posilovat (např. otevírání vzdělanostního systému), jiné naopak narušovat (např. sekularizace, urbanizace, industrializace).

Přístup vzniklý v kanadské sociologii [Jenson 1998, 2002; Beauvais, Jenson 2002], rovněž klade v definicích pro makroúroveň národních společností důraz na sdílené hodnoty a identitu. Autoři kohezi pojmají komplexně jako výsledek působení sil založených na sdílení cíle a na existenci normativní a hodnotové jednoty skupiny či společnosti. Tento přístup nicméně v sobě obsahuje rovněž prvek konceptu „dobré společnosti“, když zdůrazňuje zachování respektu k odlišnostem rozdílných, vnitřně však kohezivních skupin (ať už etnických, sociálních, daných formou životního stylu atd.), které musí v soudobých společnostech najít způsob, jak koexistovat [Jenson 1998].¹¹

V pojetí soudržnosti jako „dobré společnosti“ dochází k posunu od důrazu na konsens a všeobecné sdílené normy k akcentaci schopnosti soužití rozličných skupin v multikulturních podmínkách. Jde o to, jak zvládat normativní konflikty a štěpení uvnitř národních společností, tedy nalézt mechanismy mediace rozličných skupinových zájmů [Berger 1998].

Příkladem par excellence koncepce soudržnosti jako „dobré společnosti“ je pojetí Davida Lockwooda propojující v relační perspektivě makro- a mikrorovinu sociální integrace. Podle něj je sociální koheze jen jednou ze dvou součástí integrace jako nadřazené sociologické kategorie. V jeho pojetí tvoří *sociální integraci* dvě složky: občanská integrace/korupce a sociální koheze/rozpad [Lockwood 2000]. *Občanskou integraci* a její protipól *občanskou korupci* umísťuje na makrospolečenskou úroveň. Za jejich indikátory považuje politické občanství a politickou integraci (síla extremistických stran, volební účast, defraudace ve veřejné správě, volební podvody, nedůvěra v politiky), ekonomické občanství a ekonomickou integraci (relativní deprivace příslušníků underclass, ekonomická kriminalita

¹⁰ Konsenzus operacionalizuje Mann jako fakt, že min. 75 % populace dané společnosti souhlasí s dominantní či deviantní hodnotou [Mann 1970].

¹¹ Hojně citovanou obecnou definici vymezila kanadská komise „Policy Research Sub Committee on Social Cohesion“, ve které sociální koheze představuje „pokračující proces rozvoje společenských navzájem sdílených hodnot, společných výzev a příležitostí v Kanadě, založený na vědomí důvěry, víry a vzájemnosti mezi všemi Kanaďany“ [Jackson et al. 2000].

bílých límečků jako tunelování, zejména pak defraudace v soukromých penzijních fondech, praní špinavých peněz, daňové úniky, úplatkářství), zaměstnanost, sociální občanství a zabezpečení (přístup k sociální a zdravotní péči).

Sociální koheze či její protipól *rozpad* je naproti tomu umístěna v Lockwoodově pojetí na komunální (mikro- a mezo-) úrovni a týká se primárních vztahů mezi aktéry. Indikátory sociální koheze představují: účast v místních dobrovolnických organizacích a ochota pomáhat lidem v komunitě (generalizovaný altruismus). Lockwood však souběžně klade důraz zejména na indikátory sociálního rozpadu, tedy jevy negativní povahy. Vedle rozkladu tradiční rodiny a oslabování primárních sociálních sítí v komunitě jde zejména o indikátory sociální patologie: drobná kriminalita v místě bydliště a pouliční nepokoje [Lockwood 1999].

Nesporným přínosem Lockwoodova pojetí je upozorňování na fakt, že problém koheze je zároveň problémem sociální dezintegrace. Soustředit se primárně na absenci soudržnosti, tedy na různé sociální patologie, umožňuje závčas odhalit potenciální sociální poruchy v konkrétních společenských podmínkách. Mnohé empirické přístupy proto sledují nejen pozitivní, ale i negativní jevy. Jako protiklad soudržně působících jevů tak bývá nejčastěji zmiňována absence norem (anomie), sociální rozpad a ekonomická diferenciací [Beck et al. 2001], slabé sociální vazby a nízká úroveň sociální solidarity [Berger-Schmitt 2002a]. Při výzkumu sociální koheze v komunitách (*urban studies*) se používají koncepty jako sociální dezorganizace, sociální dislokace a sociální dezintegrace [Hirschfeld, Bowers 1997].

Makrosociální koheze je v poslední době studována v kontextu mezinárodně srovnatelných indikátorů kvality života [např. Beck et al. 2001; Berger-Schmitt 2002b; Jackson et al. 2000]. Wolfgang Beck považuje soudržnost za jednu ze čtyř vzájemně propojených složek kvality sociálního života (tzv. kvadrant sociální kvality – SQQ) spolu se sociálně-ekonomickým zabezpečením, sociální inkluzí a zplnomocňováním (*empowerment*). Argumentuje na rozdíl od Lockwooda (mikroúroveň v rodině a sousedských komunitách) ve prospěch výhradně makrosociálního pojetí koheze, neboť v důsledku rozvoje nových komunikačních technologií se prostor sociálních vztahů zužuje – *face-to-face* kontakty v rodině, komunitě, mezi přáteli postupně ztrácejí na významu. Beck zdůrazňuje systémovou integraci konfliktů, ale i spořádaných vztahů mezi aktéry a systémy. Jeho teoretické schéma sociální koheze a inkluze tak představuje vzájemnou propojenost koheze/rozpadu, inkluze/exkluze (důležité je občanství umožňující participaci na společenském systému) ve vztahu k sociální a systémové integraci/diferenciaci. V Beckově pojetí sociální kohezi tvoří pět dimenzí, které zároveň představují její možné indikátory: bezpečnost veřejnosti; mezigenerační solidarita; koheze sociálních statusů a ekonomická koheze; sociální kapitál, sítě a důvěra; altruismus. Opomenuta by také neměla být problematika legitimacy vládnutí a formování kolektivních identit.

Jak je patrné z předchozího přehledu, většina přístupů rozkládá celospolečenskou kohezi do různých dimenzí. Variant těchto dimenzí se v literatuře vyskytuje značné množství, přehledně je shrnují Ray Forrest a Ade Kearns [Kearns, For-

rest 2000; Forrest, Kearns 2001]. Rozčleňují je nejprve na nejzákladnější dimenze – domény, které v jejich pojetí tvoří: společné hodnoty a občanská kultura, sociální řád a sociální kontrola, sociální solidarita a redukce nerovností v bohatství, sociální sítě a sociální kapitál, teritoriální sounáležitost a identita. Tyto obecné dimenze je nutno dále operacionalizovat do dílčích jevů a konkrétního chování lidí, které vede ke kohezi skupiny či společnosti.¹²

Uvedená mapa dimenzí sociální soudržnosti je pouze rámcová, proto považujeme za přínosné uvést ještě pětidimenzionální členění navržené Jane Jenson [1998] uplatnitelné zejména pro konkrétní opatření v praktickém diskurzu veřejné politiky. Dimenze jsou vymezeny následujícími protikladnými jevy, pozice na jednotlivých osách takto vzniklých ukazuje na stupeň soudržnosti té které společnosti: *sounáležitost/izolace* (sociální koheze jako sdílené hodnoty, smysl pro přináležitost ke komunitě), *inkluze/exkluze* (koheze vyžaduje širokou účast na tržním výkonu, konkrétně na pracovním trhu), *participace/pasivita* (koheze vyžaduje management veřejných záležitostí a partnerství třetího sektoru jako opozici k deziluzi z politiky), *uznání/odmítnutí* (koheze znamená pluralismus ne jako pouhý fakt, ale jako jedinečnou sílu, která způsobuje toleranci k odlišnostem) a *legitimita/nelegitimita* (sociální koheze předpokládá uchování veřejných i soukromých institucí, které jednají jako mediátoři konfliktů). Jenson zdůrazňuje, že „kulturní a lingvistické rozdíly nejsou pro sociální kohezi určující, neboť ta nezávisí na jejich existenci či neexistenci, ale na tom, jak se daří rozdíly zvládat“ [tamtéž: 31]. Zásadním úkolem pro diskuzi o sociální kohezi je tak podle autorky identifikace mechanismů a institucí potřebných k vytvoření rovnováhy mezi sociální spravedlností a sociální kohezí. Dimenze navržené Jenson dále rozčlenil Paul Bernard [1999] ve své typologii podle sfér aktivit – ekonomická, politická, sociokulturní –, doplnil je navíc o šestou dimenzi *rovnosti/nerovnosti*, která tvoří druhou osu našeho konceptuálního schématu studia soudržnosti uvedeného v závěrečné části.

Při výzkumu a implementaci politik podporujících soudržnost je zapotřebí rozlišovat prostorové úrovně (*spacial scales*), v nichž koheze vzniká: národ – mezi městy, město – městský region a sousedství [Kearns, Forrest 2000]. Toto prostorové rozlišení má svůj význam, neboť koheze na jedné úrovni nemusí přispívat ke kohezi vyššího celku. Proto o sociální kohezi nelze jednoznačně hovořit jako o pozitivním sociálním fenoménu bez uvedení daného kontextu.

Sociální kapitál – klíčová dimenze sociální koheze

Jak jsme viděli, v rámci současného studia koheze zaujímá mimořádné místo koncept sociálního kapitálu (podrobněji viz [Šafr, Sedláčková 2006a]), který navazuje na relační koncepty sociální integrace a představuje jednu z klíčových dimenzí makrosociální soudržnosti [např. Berger-Schmitt 2002a, b; Duhaime et al.

¹² Podrobněji se empirickými projekty a přístupy k měření pomocí makrosociálních indikátorů zabývá stať [Bayer, Sedláčková, Šafr 2005].

2002]. Velmi často se tento termín v tzv. kolektivním pojetí dokonce používá jako její synonymum. Jak upozorňuje Robert Putnam [2004], představuje sociální kapitál, chápáný jako sociální síť, normy reciprocity a důvěra,¹³ poněkud užší koncept, který tvoří jednu ze základních, nikoliv však jedinou složku sociální soudržnosti na makroúrovni. Tu chápe jako spravedlivou, tolerantní a dobře integrovanou společnost. Mezi další důležité faktory přispívající k celospolečenské kohezi patří podle Putnama zejména efektivní stát veřejných a sociálních služeb a protidiskriminační politická opatření. Vzájemný přerýv obou konceptů dokumentuje i fakt, že v koncepci World Bank představuje soudržnost lokálních komunit naopak pouze jednu z dimenzí měření sociálního kapitálu¹⁴ [Grootaert et al. 2004].

Na potřebu rozlišovat mezi soudržností a sociálním kapitálem v kolektivním pojetí R. Putnama (sociální síť, normy a důvěra, které podporují spolupráci) upozorňují Joseph Chan et al. [2005]. Analyticky se totiž sociální kapitál vztahuje k individuální a skupinové úrovni, tj. sociální síti jedinců, zatímco koheze představuje daleko více holistický koncept, který se orientuje především na obecné podmínky fungování společnosti. Logicky tak vysoký objem sociálního kapitálu nemusí automaticky znamenat vysokou míru soudržnosti celé společnosti. Kupříkladu ve vysoce etnicky segregované společnosti mohou jedinci udržovat velký rozsah vazeb s lidmi ze stejné etnické skupiny, přestože mezi různými skupinami nemusí existovat v podstatě žádné vazby. Tento teoretický nedostatek podle našeho názoru překonává koncept přemosťujícího sociálního kapitálu, o kterém více pojednáváme v závěrečné části.

V této souvislosti uveďme, že existují dvě zcela odlišné perspektivy působení sociální různorodosti, především etnické, na sociální vazby. Podle *kontaktní teorie* diverzita podkopává vnitro- i meziskupinové odlišnosti, snižuje etnocentrismus a podporuje meziskupinovou solidaritu, vytváří tedy přemosťující (*bridging*) sociální kapitál. Naproti tomu podle *konfliktní teorie* sociální heterogenita posiluje pouze vnitroskupinovou solidaritu, přispívá tedy k svazujícímu (*bonding*) sociálnímu kapitálu. Putnam nabízí třetí *hypotézu o stahování se (constrict theory)*, podle které sociální různorodost omezuje jak vnitro-, tak i meziskupinovou solidaritu, tedy obě formy sociálního kapitálu souběžně. V krátkodobém časovém horizon-

¹³ Putnamova koncepce [Putnam 2000] je však kritizována, vedle zjednodušené metodologie měření, za příliš optimistické nadšení z pozitivních účinků sociálního kapitálu pro soudržnost celé společnosti [Portes 1998]. Participativní síť totiž zahrnuje zejména ty občany, kteří patří k určité, nejčastěji střední, společenské vrstvě. Naopak v chudších vrstvách fungují především uzavřené formy solidárních vazeb, které lidi z těchto vrstev jenom úžeji navzájem svazují a v důsledku toho i vyřazují ze širší společnosti.

¹⁴ Při tom je kladen důraz na různé formy sociálních odlišností a diferencí, které by potenciálně mohly vést ke konfliktu. Proto je při studiu sociálního kapitálu a koheze, především v rozvojových zemích, třeba věnovat pozornost podstatě a rozsahu takového diferencí. Především jde o to zjišťovat, které skupiny jsou exkludovány z účasti na společném životě komunity tím, že jim není umožněno využívat veřejných služeb [Grootaert et al. 2004]. Význam tohoto přístupu ke studiu koheze nelze opomenout ani v našich podmínkách [viz Mareš, Sirovátka 2005].

tu tak diverzita vede k sociální izolaci, lidé z etnicky rozrůzněných komunit se stahují do sebe, ztrácí generalizovanou důvěru k druhým, ale ani se neúčastní života své komunity. V dlouhodobé perspektivě lze fragmentaci překonat utvářením „překlenující identity“ mj. za přispění veřejných politik (výdaje na sociální služby a vzdělání) [Putnam 2007].

Uvedený kolektiv hongkongských autorů navrhl vlastní analytický rámec měření celospolečenské koheze, v němž používá podobná východiska jako teorie sociálního kapitálu. Sociální soudržnost vymezuje pomocí objektivních i subjektivních komponent jako situaci nikoliv proces, týkající se „vertikálních i horizontálních interakcí mezi členy společnosti charakterizovaných jako soubor postojů a norem, jež zahrnují důvěru, pocit přináležitosti a ochotu participovat a pomáhat, jakož i jejich behaviorální projevy“ [Chan et al. 2005: 290]. Autoři odmítají definici za pomoci konkrétních norem (např. tolerance či respekt k odlišnostem) a upozorňují na to, že její součástí by neměly být ani příčiny, ani efekty koheze (např. inkluze, rovné příležitosti).¹⁵ Navrhují operacionalizaci pro komparaci míry soudržnosti různých společností. Ta obsahuje dimenzi horizontální, týkající se vztahů mezi jedinci a skupinami, a vertikální, odrážející vztahy mezi státem a jeho občany. Toto členění využíváme v konceptuálním schématu pro analýzu koheze české společnosti.

Konceptuální rámec pro studium koheze české společnosti

Po přehledu soudobých obecných teoretických a empirických konceptů vymezíme v závěrečné části analytický rámec pro zkoumání soudržnosti uplatnitelný v současném českém prostředí. Nejdříve určíme teoretická východiska našeho konceptu a následně představíme indikátory pro měření.

Uvedení teoretických východisek pokládáme za nezbytné, neboť nízkou teoretickou zakotvenost považujeme za podstatný nedostatek většiny představených koncepcí soudržnosti. Absence teoretických východisek způsobuje do určité míry eklekticismus jak v kritériích, tak i v indikátorech měření. Ukázali jsme, že v současných pojetích soudržné společnosti převládá koncepce, kterou jsme souhrnně pojmenovali pomocí metaforu „dobré společnosti“. Tento přístup však v sobě nese riziko, že do diskuse jsou často vnášena arbitrárně volená a navzájem zaměnitelná kritéria. Tomuto se chceme vyhnout tím, že naše pojetí dobré společnosti, a tím i kritérií soudržnosti, opíráme o Habermasův koncept diskurzivní etiky, Lockwoodův koncept sociální integrace a Parsonsovo pojetí plného občanství.

¹⁵ Chan et al. [2005] označují snahy pojmout pod koncept sociální koheze většinu soudobých sociálních témat, jako je např. nezaměstnanost, chudoba, diskriminace, vyloučení a další, za „pluralistický přístup“, který neodděluje základní prvky koheze od vnějších podmínek jejího dosahování.

Teoretická východiska

Habermasova diskurzivní etika není založena na transcendentních morálních principech, ale na zahrnutí a principiální vzájemné uplatnitelnosti všech nároků a koneckonců na normách, které nediskriminují nikoho, koho se týkají. Ideálně se jsou členové společnosti schopni diskurzivně dohodnout na takových normách, které mohou být odsouhlaseny všemi [Habermas 1992]. Tato pravidla by měla zaručovat, že nikdo nebude vyloučen při určování cílů. Habermas rozlišuje dva spojené aspekty: solidaritu a spravedlnost. Solidarita se vztahuje na vzájemnost členů společnosti, spravedlnost na rovnost individuí. V diskurzivní a univerzální etice tak, jak jí chápe, ztrácí solidarita svůj, na vnitřní vztahy určitého etnika (a proti jiným etnikům) zaměřený, partikularismus a zaručuje spravedlnost ve stejném zacházení se všemi, jichž se morální normy společnosti týkají [Habermas 1991].

Východisko koncepce „dobré“ společnosti v diskurzivní etice spatřujeme v tom, že jednak překonává důraz na určité, předem dané normy, jednak teoreticky zdůvodňuje obě její hlavní charakteristiky: univerzální solidaritu a spravedlnost. Z této premisy vychází i naše pojetí soudržnosti. Habermasova procesuální etika není pro nás dimenzí soudržnosti jako takové, ale kritériem, zda i jakým způsobem je určitá dimenze významná, či nikoliv. Dobrá společnost – tak, jak ji chápeme – proto není založena na společných hodnotách většinové společnosti, ale na normách, které jsou generovány pomocí společně dohodnutých a všemi respektovaných pravidel. Tím jsou překonány jednak nedostatky vzájemné empatie (antipatie), závisející na nahodilých citových vazbách, jednak partikularismus (např. etnický) a mocenské nároky v určování cílů a hodnot. Habermasův koncept má nepochybně také normativní charakter, ale normativnost se přesouvá z obsahových určení, jako jsou hodnoty a cíle, k procedurálním pravidlům při jejich utváření. Spojuje se tím otázka koheze jak s problémem legitimacy diferenciací ve společnosti (např. majetkových nerovností), tak i s otázkou sociálního začlenění.

Referenční rámec pro analýzu koheze proto spatřujeme v naplnění instituce politických, občanských a sociálních práv, které legitimizují demokratické, tržní a sociální (ve smyslu *welfare*) vztahy ve společnosti [Lockwood 1996]. Jinými slovy jde o koncept „plného občanství“ (*full citizenship*), který klade důraz na občanskou inkluzi bez jakékoliv (i skryté) diskriminace [Parsons 1967]. Lockwood považuje obecně pro integraci a dezintegraci za rozhodující strukturu a dynamiku tříd a statusů ve společnosti. Pro udržení řádu je důležitá mediací konfliktů, které vycházejí z napětí mezi statusovou stratifikací a třídním konfliktem [Lockwood 2000: 377n]. Ke krizi řádu dochází tehdy, když se systém třídních vztahů stává nekompatibilní se statusovým systémem [tamtéž: 375]. Pro konceptualizaci dimenzí soudržnosti je významné i jeho výše uvedené rozlišení makrostrukturálních (občanská integrace) a komunálních komponent (sociální koheze).

V pozdně moderní silně diferencované společnosti, pokud chceme zachovat demokratický režim, není ani nostalgické volání po jednotici (durkheimovské

mechanické) formě soudržnosti založené na podobnosti, ani hledání uniformního sociálního a politického konsenzu příliš reálné. Soudobé multikulturní, etnický rozrůzněné společnosti musí hledat nové zdroje soudržnosti, které by zajistily vzájemnou koexistenci různých seskupení, často i s protichůdnými zájmy. Neboť jak jsme již dříve poukázali, soudržnost určité skupiny, ať už etnika, sociální třídy, či zájmového klubu, nemusí nutně přispívat ke kohezi vyšší úrovně sociálního systému.¹⁶ Souhrnně lze integritu soudobé multikulturní společnosti vymezit jako míru *občanské integrace*, kterou je třeba sledovat jako úroveň zabezpečení rovných příležitostí, rozsah sociálního vyloučení, resp. začlenění obyvatel do klíčových aktivit společnosti (např. přístup na trh práce bydlení, zdravotní péče [podrobněji Mareš, Sirovátka 2005]). Vedle objektivních parametrů je neopomenutelná subjektivní stránka inkluze, slovy J. Alexandera „(m)íra, v níž je jedincům umožněno cítit se jako plnoprávní členové mezního společenství, definuje míru jejich „začlenění““ [Alexander 2006a: 18].¹⁷

Indikátory soudržnosti

Na makrosociální úrovni nelze uchopit zkoumání soudržnosti jinak než jako více-dimenzionální fenomén, který je třeba sledovat v prostorových souvislostech, jako jsou rozdíly mezi lokalitami a regiony. Na základě teoretických východisek lze v analýze rozlišit dvě nejobecnější dimenze, na kterých panuje víceméně shoda mezi všemi badateli [Berger-Schmitt 2002a, b; Easterly et al. 2006], a proto je považujeme za základní stavební kameny naší koncepce, shrnuté v tabulce 1. První, odpovídající normativně relačním přístupům k integraci a zahrnující vertikální vztahy ve společnosti, představuje *dimenze nerovností*. Chápaná širěji než pouze jako sociální stratifikace pokrývá všechny aspekty distribuce bohatství ve společnosti: rovné příležitosti různých skupin obyvatelstva, míru nerovností a sociálních štěpení, regionální difference (dostupnost veřejné dopravy, kulturní a vzdělávací zařízení), rozsah sociálního vyloučení a rozsah diskriminace na základě genderu, věku, sociální třídy, zdravotního stavu (invalidity), národnosti, etnicity a rasy.¹⁸ Nejde pouze o jejich objektivní rozsah, ale i jejich subjektivně vnímanou kvalitu (legitimita nerovností, plnoprávné občanství).

¹⁶ Jak poukazují Kearns a Forrest [Kearns, Forrest 2000], můžeme být soudržnými městy uvnitř nesoudržného národa. Podobný argument týkající se procesu suburbanizace viz [Sýkora 2003].

¹⁷ V Alexanderově pojetí „začleňování“ jde nejen o automatický předpoklad formální občanské rovnosti, ale i o to, aby stigmatizované kategorie osob nebyly v reálném životě „odsouzeny k neviditelnosti života v soukromí“ [Alexander 2006b].

¹⁸ Zkoumat je třeba zejména systematicky akumulované nerovnosti. K této problematice obrací pozornost koncept *sociálních kategorií* (*social divisions*) [Payne 2000: kap. 12], který míru sociální soudržnosti odvozuje z podílu na moci a velikosti životních šancí různých kategorií lidí (sociální třída, gender, etnikum, věk, zdravotní stav) včetně jejich vzájemných kombinací – křížení nerovností.

Druhou dimenzí soudržnosti, akcentovanou v současných výzkumech, která navazuje na relační přístupy k integraci, je koncept *kolektivního sociálního kapitálu*, vztahující se k horizontálním vztahům ve společnosti. Zahrnuje složku *strukturní*: vazby a sociální kontakty, jakož i sítě občanské angažovanosti (participace, dobrovolnictví) a *kulturní*: hodnoty a normy reciprocity, důvěru v ostatní lidi a společenské instituce, pocit solidarity, smysl pro sounáležitost s komunitou (bližší popis jednotlivých konceptů sociálního kapitálu a jejich měření podávají Šafr a Sedláčková [2006a]).

Při konceptualizaci sociálního kapitálu je třeba vedle míry občanské participace sledovat zejména *vzájemnou* meziskupinovou toleranci a respekt k odlišnostem podporující vznik sociální důvěry. Pro vznik sociálního kapitálu není rozhodující pouhá existence diverzity v místní komunitě, ale maximální propojenost sociálně „vzdálených“ skupin.¹⁹ V analytické rovině by proto měl být předmětem studia především koncept přemostujícího sociálního kapitálu a jeho efektů (model vztahů strukturní a kulturní dimenze sociálního kapitálu v ČR lze nalézt v [Šafr, Häuberer 2007]). Ten vzniká ve zkušenostech s „cizím“, v opakovaných interakcích rozdílných, sociálně vzdálených jedinců. „Spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá rozšiřování informací a utváří širší identity a reciprocity, přispívá tedy k celospolečenské kohezi.“ [Putnam 2000: 22–23] Přesah přes kulturní okruh vlastní skupiny vytváří generalizovanou důvěru, omezuje předsudky a v konečném efektu podporuje soudržnost pozdně moderní multi-kulturní společnosti, ve které jsou klasické zdroje koheze, zejména ideály národní identity, do značné míry vyčerpány a mohou být dokonce i kontradiktorní.²⁰ Překročení úzké skupinové identity se stává nezbytným předpokladem solidarity jako vzájemnosti členů společnosti (Habermas). Koncept přemostujícího sociálního kapitálu tak představuje slibný analytický nástroj, uplatnitelný i v českém prostředí, jak ukazují výsledky analýzy vlivu heterogenity přátelských vazeb na meziskupinovou toleranci [Šafr, Häuberer 2007].

Námi navržené konceptuální schéma tak, jak ho souhrnně zobrazuje tabulka 1, respektuje multidimenzionalitu fenoménu koheze, podobně jako pojetí Jiřího Musila [Musil 2005].²¹ Tabulka obsahuje výše diskutované dvě obecné dimenze a jejich indikátory, které považujeme v soudobé české společnosti za podstatné empiricky sledovat nejen z hlediska celku, ale i v prostorovém kontextu, zejména

¹⁹ Jak jsme již uvedli, „strukturální koheze vzrůstá s každou další nezávislou cestou v síti“ [Moody, White 2003: 122]. Soudržnost je tak posilována růzností nepřímých cest. Cestu lze chápat nejen jako vzájemný vztah, daný například frekvencí kontaktů jedinců, ale také jako informační tok či varietu co největšího počtu vazeb mezi členy výrazně sociálně vzdálených skupin.

²⁰ Kupříkladu volání po národní identitě ze strany určitých např. nacionalistických kruhů je jen známkou solidarity uzavřené skupiny vylučující ostatní.

²¹ J. Musil rozlišuje pět dimenzí soudržnosti: sociálněstrukturální (mobilita, sociální struktura, inkluze/exkluze), institucionální (instituce a normy), kulturně-symbolickou (kulturní symboly a hodnoty), dimenzi identit (přináležitost ke komunitě a tolerance) a dimenzi aktivit (participace).

Tabulka 1. Konceptuální schéma a indikátory sociální soudržnosti na makrosociální úrovni

Sociální kapitál		Nerovnosti – občanská práva	
horizontální dimenze (soudržnost uvnitř občanské společnosti)		vertikální dimenze (soudržnost stát–občané)	
Strukturní	Kulturní	Subjektivní	Objektivní
občanská participace a aktivita občanské společnosti	ochota kooperovat a pomáhat spoluobčanům zejména z odlišných sociálních skupin	legitimita majetkových a příjmových rozdílů	přístup k sociálnímu zabezpečení
dobrovolnictví a dárcovství	generalizovaná důvěra v druhé	pocit plnoprávného občanství	sociální inkluze/exkluze
přítomnost/absence silných meziskupinových koalic nebo štěpení	lokální přináležitost a identita	sociální spravedlnost (pocit existence spravedlivého řádu)	rovné příležitosti (gender, věk, etnicita)
politická participace formální a neformální (např. účast v komunální politice; petice, protesty)	důvěra v politické a další velké sociální instituce	vnímaná kvalita veřejných institucí	regionální disproporce (centrum/periferie)
	důvěra ve veřejně působící osobnosti		
Přemosťující sociální kapitál			
sociální (statusová, etnická) různorodost v sociální síti	důvěra a tolerance k odlišným skupinám		

Zdroj: autoři s použitím [Berger-Schmitt 2002a, b; Chan et al. 2005; Jenson 1998].

jejich varianci mezi různými lokalitami a typy sídel (regiony, okresy, typy lokalit např. z hlediska míry periferizace).

Horizontální dimenze sociálního kapitálu zhruba odpovídá Habermasově solidaritě a Lockwoodově sociální kohezi, zatímco vertikální dimenze nerovností – občanských práv – Habermasově spravedlnosti a Lockwoodově sociální integraci. Uvedené indikátory lze podle našeho názoru považovat za relevantní v českých podmínkách. Většinu je možno sledovat prostřednictvím sociologických výzkumů, některé také pomocí agregovaných statistických dat. Indikátory, jako např. volební účast nebo příkrou majetkovou diferenciaci či absenci obecných konfliktů (rasové, národnostní nebo náboženské), schéma nezahrnuje, protože je považujeme v České republice jako stabilizované demokracii za relativně nepro-

blematické. Cílem tohoto vícedimenzionálního konceptu není rámec pro mezinárodní komparaci postavení ČR, i když většina indikátorů je běžně v zahraničí sledována, a srovnání je tak možné, ale rádi bychom zakotvili takový koncept, který by vedle měření na makroúrovni byl užitečný i pro porovnání míry koheze mezi různými lokálními komunitami a regiony v ČR a rovněž umožnil dlouhodobý monitoring indikátorů soudržnosti v čase.

V našem pojetí je lokální úroveň nezastupitelná, protože soudržná společnost vyrůstá vždy z konkrétních modů chování a postojů, a nikoliv z abstraktních celospolečenských koncepcí. Nejde tedy ani o absenci nerovností, ani o jejich mechanické snižování za každou cenu, ale spíše o jejich legitimitu a o zachování principů distributivní spravedlnosti. Rozhodujícím prostředím, v němž soudržnost jak vzniká, tak je i vnímána, jsou konkrétní mezilidské vztahy (povýtce v konkrétních lokálních komunitách). Tyto vztahy nemusí, ba ani nemohou být harmonické co do jednoty cílů, rozhodující je *vzájemný* respekt k jinakosti zájmů i postojů.²²

JIRÍ ŠAFR absolvoval doktorské studium sociologie na FSV UK. V současnosti pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., v oddělení Studia sociální struktury a na Institutu sociologických studií UK FSV. Zabývá se výzkumem sociální stratifikace (sociální distance, strukturace životního stylu), sociální spravedlnosti a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Externě vyučuje metody sociologického výzkumu na FHS UK. Spolu s Markétou Sedláčkovou publikoval v roce 2006 monografii *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření (Sociologické studie/Sociological Studies 06:7, SOÚ AV ČR, Praha 2006)*.

IVO BAYER vystudoval teorii kultury a sociologii na FF UK a sociologii, politologii a nové dějiny na WWU Münster. V současnosti pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., v oddělení Studia sociální struktury a na Institutu sociologických studií UK FSV. Zabývá se obecnou sociologickou teorií, teorií elit, zkoumáním sociální spravedlnosti a problematikou společenské koheze a sociálního kapitálu. Externě vyučuje politickou sociologii na FSV UK.

MARKÉTA SEDLÁČKOVÁ vystudovala sociologii na FF UK v Praze, kde pokračuje v doktorandském studiu paralelně s doktorátem na Institut des Sciences Politiques v Paříži. Pracuje jako odborná pracovníce v Sociologickém ústavu AV ČR, v.v.i., v oddělení Studia sociální struktury a zároveň jako odborná asistentka na katedře sociologie na FF UK. V současnosti je na rodičovské dovolené. Zabývá se problematikou důvěry a sociálního kapitálu v demokratickém systému (interpersonální důvěra, důvěra v instituce). Spolu

²² Ve světle sílící kritiky i určité nefunkčnosti původního optimistického pojetí multikulturalismu jako podpory a absolutizace rozdílnosti, ve svém důsledku však vedoucí k uzavírání do etnických enkláv, se přikláníme ke konceptu *multikulturní integrace* kladoucí důraz na propojování a vzájemný respekt [Barša 2003].

s Jiřím Šafrem publikovala v roce 2006 monografii Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření (Sociologické studie /Sociological Studies 06:7, SOÚ AV ČR, Praha 2006).

Literatura

- Alaluf, M. 1999. „Demographic trends and the role of social protection: the idea of social cohesion.“ Závěrečná zpráva ze semináře *Evolutions démographiques et rôle de la protection sociale: le concept de cohésion sociale*. Brusel, 16.–17. 9. 1999. Brusel: Centre de sociologie du travail, de l'emploi et de la formation (TEF), Université Libre de Bruxelles.
- Alexander, J. C. 2006a (1988). „Ústřední solidarita, etnická okrajová skupina a sociální diferenciaci.“ Pp. 16–48 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Alexander, J. C. 2006b (2001). „Promýšlení ‚způsobů začlenění‘ asimilace, napojování a multikulturalismus jako varianty občanské participace.“ Pp. 49–71 in R. Marada (ed.). *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Barša, P. 2003. *Politická teorie multikulturalismu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury. (2. vydání)
- Bayer, I., M. Sedláčková, J. Šafr. 2005. „Sociální koheze. Teorie, empirické přístupy, projekty a používaná data.“ *SDA Info* VII (2): 2–6.
- Beauvais, C., J. Jenson. 2002. „Social Cohesion: Updating the State of the Research.“ *CPRN Discussion Paper* 22. Ottawa: Canadian Policy Research Network.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Beck, W., L. J. G. van der Maesen, F. Thomése, A. Walker (eds.). 2001. *Social Quality. A Vision for Europe*. Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- Berger, P. L. 1998. „Conclusion: General Observations and Normative Conflicts.“ Pp. 352–372 in P. L. Berger (ed.). *The Limits of Social Cohesion. Conflict & Mediation in Pluralist Societies. A report of the Bertelsmann Foundation to the Club of Rome*. Boulder: Westview Press.
- Berger-Schmitt, R. 2002a. „Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (6): 721–748.
- Berger-Schmitt, R. 2002b. „Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement.“ *Social Indicators Research* 58: 403–428.
- Bernard, P. 1999. „Social Cohesion. A Critique.“ [online]. *CPRN Discussion Paper* F 09. Ottawa: Canadian Policy Research Network [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z: <<http://www2.arts.ubc.ca/cresp/scc.pdf>>.
- Bollen, K. A., R. H. Hoyle. 1990. „Perceived Cohesion: a Conceptual and Empirical Examination.“ *Social Forces* 69 (2): 479–504.
- Buckner, J. C. 1988. „The Development of an Instrument to Measure Neighborhood Cohesion.“ *American Journal of Community Psychology* 16: 771–791.
- Duhaime, G., E. Searles, P. J. Usher, M. Heather, P. Fréchette. 2002. „Social Cohesion and Living Conditions in the Canadian Arctic: from Theory to Measurement.“ *Social Indicators Research* 66: 295–317.

- Easterly, W., J. Ritzen, M. Woolcock. 2006. „Social Cohesion, Institutions, and Growth.“ *Economics & Politics* 18 (2): 103–120.
- Elster, J. 1995. *Cement of Society*. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge.
- European Commission. 1996. „What Do We Mean by Cohesion?“ [online]. Pp. 13–15 in *First European Cohesion Report*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/1st_cohesion_report_en.zip>.
- Festinger, L. 1950. „Informal Social Communication.“ *Psychological Review* 57: 271–82.
- Forrest, R., A. Kearns. 2001. „Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood.“ *Urban Studies* 38 (12): 2125–2143.
- Friedkin, N. E. 2004. „Social Cohesion.“ *Annual Review of Sociology* 30: 409–425.
- Granovetter, M. 1992. „Problems of Explanation in Economic Sociology.“ Pp. 25–56 in N. Nitin, R. Eccles (eds.). *Networks and Organizations: Structure, Form, Action*. Boston: Harvard Business School Press.
- Grootaert, Ch., D. Narayan, V. Nyhan Jones, M. Woolcock. 2004. „Measuring social capital: an integrated questionnaire.“ *World Bank Working Paper* 18. Washington, D.C.: World Bank.
- Habermas, J. 1991. *Erläuterungen zur Diskursethik*. Frankfurt/M: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1992. *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Hirschfield, A., K. J. Bowers. 1997. „The Effect of Social Cohesion on Levels of Recorded Crime in Disadvantaged Areas.“ *Urban Studies* 34: 1275–1295.
- Chan J., H. To, E. Chan. 2005. „Reconsidering Social Cohesion: Developing a Definition and Analytical Framework for Empirical Research.“ *Social Indicators Research* 75 (2): 273–302.
- Jackson, A., G. Fawcett, A. Milan, P. Roberts, S. Schetagne, K. Scott, S. Tsoukalas. 2000. „Social Cohesion in Canada: Possible Indicators.“ [online]. Ottawa: Canadian Council on Social Development [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z: <<http://www.ccsd.ca/pubs/2001/si/sra-543.pdf>>.
- Jenson, J. 1998. „Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research.“ [online]. *CPRN Study* F-03. Ottawa: Canadian Policy Research Network [cit. 5. 5. 2008]. Dostupné z: <http://www.cprn.com/documents/15723_en.pdf>.
- Jenson, J. 2002. „Identifying the Links: Social Cohesion and Culture.“ *Canadian Journal of Communication* 27 (2): 141–151.
- Kearns, A., R. Forrest. 2000. „Social cohesion and multilevel urban governance.“ *Urban Studies* 37 (5/6): 995–1017.
- Lockwood, D. 1996. „Civic integration and class formation.“ *The British Journal of Sociology* 47 (3): 531–550.
- Lockwood, D. 1999. „Civic integration and social cohesion.“ Pp. 63–84 in I. Gough, G. Olofsson (eds.). *Capitalism and Social Cohesion: Essays on Exclusion and Integration*. New York: Palgrave MacMillan.
- Lockwood, D. 2000. *Solidarity and Schism: the Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Machonin, P. et al. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Mann, M. 1970. „The Social Cohesion of Liberal Democracy.“ *American Sociological Review* 35 (3): 423–439.
- Mareš P., T. Sirovátka. 2005. „Sociální exkluze.“ Pp. 58–73 in J. Musil et al. *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Studie CESES / CESES Papers – Teoretik 9/2004. Praha: CESES.

- Mizruchi, M. S. 1990. „Cohesion, Structural Equivalence, and Similarity of Behavior: An Approach to the Study of Corporate Political Power.“ *Sociological Theory* 8 (1): 16–32.
- Moody J., D. R. White. 2003. „Structural Cohesion and Embeddedness: A Hierarchical Concept of Social Groups.“ *American Sociological Review* 68 (1): 103–127.
- Moreno, J. L. 1950. „Note on Cohesion in Social Groups.“ *Sociometry* 13 (2): 176.
- Musil, J. 2005. „Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika.“ Pp. 7–16 in J. Musil (et al.). *Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii*. Studie CESES / CESES Papers – Teoretik 9/2004. Praha: CESES, FSV UK.
- Parsons, T. 1967. „Full Citizenship for Negro American?“ Pp. 422–465 in T. Parsons. *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press.
- Paxton, P., J. Moody. 2003. „Structure and Sentiment: Explaining Emotional Attachment to Group.“ *Social Psychology Quarterly* 66 (1): 34–47.
- Payne, G. (ed.). 2000. *Social Divisions*. Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Portes, A. 1998. „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology.“ *Annual Review of Sociology* 24 (1): 1–24.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon&Schuster.
- Putnam, R. D. 2004. „Education, Diversity, Social Cohesion and ‚Social Capital‘.“ Note for discussion. *Meeting of OECD Education Ministers. Raising the Quality of Learning for All*. 18.–19. 3. 2004. Dublin.
- Putnam, R. D. 2007. „E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture.“ *Scandinavian Political Studies* 30 (2): 137–174.
- Robinson, David, Derek Wilkinson. 1995. „Sense of Community in a Remote Mining Town: Validating a Neighborhood Cohesion Scale.“ *American Journal of Community Psychology* 23 (1): 137–148.
- Samson, R. J. 1991. „Linking the Micro- and Macrolevel Dimensions of Community Social Organization.“ *Social Forces* 70 (1): 43–64.
- Sýkora, L. 2003. „Suburbanizace a její společenské důsledky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (2): 217–233.
- Šafr, J., J. Häuberer. 2007. „Měření přemosťujícího sociálního kapitálu: baterie PSK zjišťující odlišnosti v okruhu přátel.“ *Data a výzkum / SDA Info* 1 (2): 85–108.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006a. *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření*. Sociologické studie / Sociological Studies 06:7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006b. „Koncepty a východiska zkoumání sociální soudržnosti: prakticko-politický a sociálněvědní diskurs.“ Pp. 19–37 in M. Tuček et al. *Soudržnost české společnosti z pohledu veřejnosti*. Sociologické studie / Sociological Studies 06:12. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Wasserman, S., K. Faust. 1999. *Social Network Analysis. Methods and Applications*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.